

КАМЕН ЗИДАРОВ

Владимир Каракашев

Драматургията на Камен Зидаров е едно от крупните явления на нашата съвременна драматургия. Близко две десетилетия неговите пиеси не слизат от сцените на българските театри, събуждат интереса на хиляди почитатели на театралното изкуство, палят въображението, предизвикват възторзи, възпитават.

„Царска милост“, „За честта на пагона“, „Иван Шишман“ — това са етапите на едно богато творческо дело с широк идеен и тематичен обхват. Това са творби, които с течение на времето не губят своята актуалност, прахът на забвението не пада върху тях, а напротив — и театрали, и зрители, и читатели продължават да ги поставят на сцената, гледат и четат. Това е безпогрешно указание, че драматургията на Камен Зидаров издържа изпитанията на времето — най-верният критерий на художественото творчество, висшата награда за твореца.

Подобно на много драматурзи, Камен Зидаров започва своята литературна дейност като поет. Първата му стихосбирка „Тишина“ се явява през 30-те години и може да остави впечатление в тези, които не са я чели, че в нея се говори за тази банална „тишина“ в стиховете на голяма част от поетите от онова време, тишината на безнадеждната меланхолия, на болезнената резигнация, на сантименталните вопли. Такава „тишина“ няма в поезията на Зидаров. Поетът ни говори за тишината между две стихии, за страшната пауза, която настъпва след разгрома на Септемврийското въстание, за тишината пред очакваната очистителна буря. Това е поезия оптимистична, изпълнена с волева устремност и вяра. Тези най-общи определения за поезията на Камен Зидаров добиват своето истинско дълбоко значение, когато вземем предвид времето, през което тя се създава. Зидаров встъпва на поетическото поприще в годините на „белия терор“, във времето на духовен гнет, разочарования и жестока цензура, които отклониха от правия път мнозина творци и ги отведоха в блатото на мистиката и безпросветния песимизъм. Но същевременно това е и време на подем на пролетарската литература, когато, осиротяла след смъртта на Смирненски, в нея се вливаха усилията на такива крупни писатели-комунисти, като Георги Караславов, Христо Радевски, Орлин Василев, Младен Исаев. . . Скромно място сред тях заема младият Камен Зидаров. Борческият патос на неговата поезия, наситена със социално съдържание, е несъмнен принос за нашата прогресивна литература от онова време.

Не бива обаче да се преувеличава значението на поетическото творчество на Зидаров за неговото драматургическо дело. Наистина в първите

му две стихосбирки ние се срещаме със стихотворения, които подсказват драматургически възможности. Особено показателни в това отношение са известните стихотворения „Разговор пред фабричната врата“, „Есенно писмо“ и „Балада за деветте украински деца“, цялото съдържание на които е разкрито във формата на напрегнат диалог. Би било обаче пресилено въз основа на тези и някои други стихотворения да правим извода, че драматургията на Зидаров е естествено продължение на неговата поезия, колкото и в нея да откриваме елементи на драматизъм, диалогичност, релефност на характери.

Камен Зидаров не принадлежи към ония наши поети, които потърсиха в драматургията отдиш от творческите несполуки, пристан от разочарованията, подходящ терен за възвръщане на загубеното художническо самочувствие. За Камен Зидаров драмата не е експеримент, отдиш, прищявка, а вътрешно призвание, съдба.

Камен Зидаров е един от малкото поети, които можаха в драмите си да надхвърлят и то в значителна степен нивото на поетическите си постижения. Неговата драматургия е втори, обособен и различен етап в художническото му развитие, което е свързано с редица обстоятелства на личната му и творческа биография. Тук трябва да се отбележи, че през 1947 г. Камен Зидаров е назначен за директор на Народния театър, което означава, че творческите му усилия занапред ще бъдат насочени предимно към сцената, с която го свързва стара и голяма любов. През 1922—23 г. младият Тодор Манев (истинското име на писателя) е актьор в професионалната театрална труппа при мина Перник. И наистина — наскоро след назначаването му в Народния театър се явява и първата му драматургическа творба — „Царска милост“, която веднага го нарежда в числото на нашите първи писатели.

„Царска милост“ е произведение на зрял художник. На широк епичен план Зидаров разкрива борбите на народа срещу монархията в годините на Първата световна война. Определението „борбите на народа“ не бива в никакъв случай да се разбира като нещо, което предполага жанра на историческата хроника с нейния фрагментарен характер, неизбежна илюстративност на характерите и наличието на батални сцени. „Царска милост“ е психологическа пиеса, в която грандиозните исторически събития са фон, на който с голяма драматическа сила и концентрация на конфликтите се разкрива драмата на семейство Радионови.

Кои са онези особености на „Царска милост“, които я правят зряло художествено произведение? Преди всичко острият, силен, машабен драматически конфликт, който се извява от сложни и противоречиви човешки характери. „Царска милост“, както всяка истинска драма, започва с хаос, с разрушаване на установения ход на живота, с „непорядък“, с катастрофа на илюзии. Ирина Радионова, убедената монархистка, която безгранично вярва в нравствената чистота и правотата на Фердинанд, който ѝ е обещал, че ще има мир, още в края на първо действие научава, че войната е обявена. . . . От този страшен момент, който завинаги нарушава идилията в дома на Радионови, ходът на трагическите събития рязко се усилва, животът разделя героите на два лагера и те се вкопчват в смъртоносна схватка, всеки готов до край да защитава своята философия и своята човешка същност. След три дълги кървави години някои от тях ще деградират и загинат, а другите, преминали през големи трагически потресения, ще погледнат на света с нови очи. Този трагичен кръговрат в живота на героите, това смело епическо пренасяне на действието от тънещото в ни-

щета и вълнения село до царските кабинети и оттам — в окопите на предната фронтова линия, предава на пиесата особена мащабност.

Но „Царска милост“ не е пиеса на интрига, на гола сюжетност, в която всичко е съсредоточено към неочакваните, причудливи ходове, макар че в нея има сюжетна острота и остри контрасти. Основното в пиесата на Камен Зидаров си остават човешките характери, драматизма, заложен в техните взаимоотношения и съткновения. С голяма творческа инвенция писателят ни рисува сложни, ярки, противоречиви художествени образи. С печата на творческо проникновение и откривателство са белязани Ирина Радионова, Боян, Вяра. . . През какъв сложен път на развитие преминава всеки един от тях! Да вземем Вяра — как тънко психологически Зидаров е проследил развитието на героинята — от обаятелна девойка, в която буйната жизнерадостност се преплита с детското лекомислие и кокетство до духовно опустошената жена, чието съществуване преминава в слушане на болезнените ницшеански бълнувания на нейния любовник, който прикрива духовната си простота зад цвета на черните си дрехи и широкополата си шапка. Има нещо трагично в циничното равнодушие на Вяра и същевременно в нейните думи се крие един искрен протест срещу времето, което е пречупило крилете на нейната младост и е помрачило завинаги светлите ѝ мечти.

Или да вземем забележителната по своето психологическо проникновение сцена на срещата между Ирина Радионова и Фердинанд. Тук Зидаров успява да постигне едно ярко художествено обобщение, да внуши голяма философска мисъл, която се разкрива в живо, непосредствено действие, в силния и дълбок конфликт между два ярко обрисувани характери, всеки със своя съдба, всеки, готов да защитава на живот и смърт жизнените си позиции. Със зловеща сила се изправя пред нас образът на Фердинанд Кобурготски. Без съмнение този образ е не само крупен успех за нашата драматургия, но и едно от най-ярките постижения на нашата съвременна литература.

Зрелият художник не се е поддал на увлечението към „откровена“ сатиричност, която лесно би го довела до плакатност и карикатурност. Образът на Фердинанд е обрисуван със сурови драматически краски, затова този герой респектира, внушва ни зловещата сила на човека, който буржоазните драскачи обрисуваха ту като безобиден „колекционер на переруди“, ту като пратеник на „провидението“. . .

С печата на такова художническо проникновение са белязани много образи и сцени от „Царска милост“ — пиесата, която и до днес си остава недостижим връх в нашата съвременна драматургия.

„За честта на пагона“ се явява своеобразно продължение на „Царска милост“. В нея Камен Зидаров рисува „обратния път“ на героите от Дойран и Добро поле. Пиесата е наситена с патоса на обществените борби у нас след позорния Ньойски договор. В нея се чувства могъщото революционизиращо влияние на Октомврийската социалистическа революция, нарасналият авторитет на работническата социалдемократическа партия сред народните маси.

„За честта на пагона“ няма епическата сила на „Царска милост“, нито пък е населена с такива ярки и колоритни характери. Драмата на главния герой поручик Владимир Панов не е разкрита психологически убедително. Интимната линия — трагичната любов между децата на двама смъртни врагове — не е чужда на мелодраматични нотки и стои откъсната от

обществено-политическата линия в пиесата. Могат да се направят редица критически бележки и върху композиционния строеж.

Независимо от тези слабости „За честа на пагона“ е интересно произведение. Импонира острият драматически конфликт, който Зидаров е намерил. В смъртоносен двубой един срещу друг застават герои, за които животът е немислим без победата на идеала им. Такива са, от една страна, царските офицери Брусев, Бисеров, Ладозов, а от друга — социалистите Бранков, Пано Витанов, честният офицер Зарбев, ученикът Асен Кола-ров, който предпочита смъртта пред предателството. А между тези два лагера стои любовта на Станислава и Владимир, която, по замисъла на автора, трябва да премине през „деветиях кръга“ на ада, за да възтържествува накрая чиста и вдъхновена.

Ако някой определи „За честа на пагона“ като една драма на любовта, няма да сбърка. Сам авторът е сложил като мото на пиесата стих от известния руски романс „Любовь одна — как смерть одна“. Да, наистина тази творба на Зидаров е за голямата, истинската, опоетизираната от възвишени идеали любов. Любовта на Стася и Владимир прекрачва трупове на родителите им, пренебрегва еснафските предразсъдъци и буржоазните условности, класовите различия, политическите убеждения — всичко! — само и само да се осъществи окървавена и велика на кладата на любовта. Далеч не във всичко е успял Зидаров художествено да защити мащабността на своя замисъл. Както вече казахме, взаимоотношенията между Стася и Владимир страдат от декларативност, не са разгънати с необходимата психологическа дълбочина, мелодраматични нотки се промъкват в тях. Но „многоволтовото“ напрежение, с което е наситена тази любовна колизия, придава ускорен пулс на цялата пиеса, прави я динамична, изпъстрена с остри контрасти, интригуваща.

С такава динамична структура се отличава и следващата пиеса на Камен Зидаров — „Блокада“. Нещо повече — основното в нея се явява напрегнатата интрига. Неизвестност, коварство, убийство, забулено в тайна, неочаквани обрати на действието — това са някои от основните понятия, с които трябва да се борави при анализа на тази пиеса. Патосът на антифашистката борба в нея е предаден не чрез задълбочено изследване на човешкия характер, не чрез философски колизии. Тук Камен Зидаров се интересува от динамиката на борбата, от нейния интригуващ ход, от изключителното. Не напразно критиката посрещна резервирано „Блокада“. Тя беше свикнала да вижда в пиесите на Зидаров очертанията на крупни характери, да чувствава авторовото умение да прониква дълбоко в човешката психология, да жертвува външната занимателност за сметка на вътрешното действие. Тя като че ли по принцип отричаше правото на Зидаров да експериментира. . .

А „Блокада“ в редица отношения беше един експеримент за творчеството на Зидаров. Това е една неравностойна в драматургическо отношение творба. Една интригуваща експозиция, която не успява да обедини сюжетните линии на пиесата, едно изпълнено с изключителен драматизъм второ действие, в което ярко се откриват сложни характери, едно трето действие, изобилствуващо с външни ефекти и накрай — един финал, в който си дават неочаквана среща философското проникновение със сентиментализма. . .

Но независимо от полууспеха на „Блокада“, тази пиеса недвусмислено показва зрялото професионално майсторство на Камен Зидаров — умението му да организира действието в стройна композиция, да води интри-

гата през сложни сюжетни перипетии, с няколко щрихи да прави психологически портрети.

След „Блокада“ в творчеството на Зидаров настъпи продължителна пауза. През 1961 г., като резултат на шестогодишен непрекъснат творчески труд, преминавайки през няколко варианта, се появи „Иван Шишман“.

Не е наша задача сега да правим подробен анализ на тази пиеса, още повече, че за нея има създадена голяма критическа литература. Трябва обаче да се отбележи, че в никоя своя досегашна драматическа творба Зидаров с такава сила не е сливал в едно органическо цяло изкуството си на поет и драматург. И това впечатление идва не толкова от факта, че „Иван Шишман“ е написана в красиви, звучни и искрящи от патетика бели стихове, но преди всичко от оная вътрешна поетичност, която блика от образите на Мария-Десислава, Иван Шишман, Мирослав, патриарх Евтимий и насища с вълнуваща емоционалност патриотичната идея на пиесата.

Безспорно към „Иван Шишман“ могат да се предявят сериозни художествени претенции: привържениците на „модерното“ светоусещане ще намерят чувствителността на Зидаровите герои за „демодирана“, хората, които са свикнали да гледат педантично на историята и не признават правото на съществуване на никакво авторово въображение, сигурно ще открият някои неточности от историческа гледна точка, строгите съдници на драматургическата форма не без основание ще разделят пиесата на две части, отдавайки решително предпочитание на първата.

И въпреки това „Иван Шишман“ имаше огромен успех по сцените на почти всички български театри. Навсякъде народният зрител я приемаше като патриотично откровение, живееше с мислите и чувствата на героите, ставше участник в сценичните събития. . . Имаше нещо много вълнуващо и знаменателно във факта, че талантливият драматург успя да хвърли мост между една епоха, отдалечена от съвременността на столетия и съзидателния патос на нашето време. . . Той накара да оживеят много асоциации, породил исторически и социални аналогии, заговори с висок и ясен глас за величието на българския дух. Не е ли това най-сигурното указание за творческата победа на писателя?

*

Камен Зидаров принадлежи към художниците на словото, които древните римляни са наричали „*curenti calamo*“ — „течащо перо“. Когато човек чете пиесите му, не може да се освободи от чувството, че те са написани на един дъх. Това са творби емоционални, страстни, патетични. Те не могат да бъдат създадени в ретортите на умозрителни комбинации. От суровите и мрачни багри на Средновековието, през огнения патос на антифашистката борба — до нашето съвременно село — навсякъде писателят неизменно открива остри, трагически противоречия, непримирими конфликти. Не напразно във всяка една от пиесите на Зидаров има смърт. Една обаятелна романтическа интонация се чувства в героите на Зидаров. Това са хора, които слушат не хладната пресметливост на разума, а повикът на сърцето. Такива са Боян Радионов, Станислава, Деян Карадимов, Мария-Десислава, Иван Шишман — тези най-впечатляващи и патетични създания на художеническото „*curenti calamo*“.

Пиесите на Камен Зидаров не са творби на преднамерени тези. Той е органически чужд на стремежа да „доказва“. Към подобно действие се бунтува цялата му емоционална художническа природа. Декларативно-тезисните моменти в неговите пиеси (последното действие на „Блокада“, диалозите между Владимир Панов и Станислава от „За честта на пагона“, някои сцени от втората половина на „Иван Шишман“ и др.) са изключение за неговия творчески метод. Защото Зидаров е немислим в позата на обективен съзерцател, на хладен рационалист, на маниерен експериментатор, съсредоточил вниманието си изключително върху проблемите на формата. Едно богато жизнено съдържание блика от неговите творби и то е, което ги прави така заразителни и непосредствено действащи върху читатели и зрители.

Като всеки истински драматург Камен Зидаров рисува своите герои в кризисни душевни състояния. Твърде често в неговите пиеси „хаосът на чувствата“ започва още от експозицията. Началото на пиесите му е обикновено динамично и няма нищо общо с обективното, спокойно драматургическо повествование — това е начало — затишие пред буря; няколко реплики, кратко изложение на обстановката, било щрихиране на характерите и веднага — борба, неизбежно сюжетните обстоятелства водят до остри съткновения, защото всеки един от носителите на конфликтното начало е вече завладян от една силна страст, една трагична заблуда, едно съдбоносно решение за действие. Владимир Панов от „За честта на пагона“ не знае, че когато захласнато слуша как любимата му Станислава пее „Соренто“, в същия този миг неговия баща пада прострелян. И то от куршума на бащата на. . . Станислава. Руши се с трясък и идилията в дома на Ирина Радионова. Нейната наивна вяра в миролюбието на монарха изведнъж търпи крушение и твърде скоро политическата ѝ заблуда ще премине в дълбока трагедия, когато, надвесена над трупа на своя син, тя ще разбере истината за света, в който живее. Твърде скоро се разрушава спокойствието в палатите на Иван-Шишман — пратеникът на Мурад неочаквано го поставя пред страшната дилема — честта на родината или честта на любимата му сестра.

Острият драматизъм, трагичните противоречия, мащабните конфликти неудържимо привличат Камен Зидаров. Затова и любими негови герои са цялостните, силните натури, хора „роби на страстите и идеалите си“, герои, които неотменно следват повика на сърцето си и никога не пресмятат последиците от една или друга своя постъпка.

Струва ми се, че Зидаров е безсилен да рисува „малки“ характери, хора на микроскопическите амбиции и мечти. Най-ярките герои на Зидаров са и з к л ю ч и т е л н и натури. Това обаче не означава, че те са някакви романтически абстракции или „сврѣхчовеци“. Нашата съвременна драма не познава п о - з е м е н и п о - б ъ л г а р с к и художник на словото от Камен Зидаров. По лично признание на писателя, мисълта да не би случайно да създаде „небългарски характери“, най-много го тревожи по време на творческия процес. Погледнете — и Боян Радионов, и Вяра, и Ирина Радионова, и Владимир Панов, и Деян Карадимов („Блокада“) са обикновени хора, без ореола на изключителността. Но те стават такива по силата на неумолимите житейски обстоятелства. И тогава в тях — в тези обикновени българи, обичащи така първично и всеотдайно родната земя, се развихрят бурите на големите страсти и мисли, напират неудържимо и ги принуждават към изключителни дела. Зидаров не обича ювелирната разработка на характера, не се впуска в психологически по-

дробности, няма страст към чоплене на тънки душевни преживявания. Полутонът не е негова стихия. Той предпочита ярките фрески, широките щрихи, проявява склонност към определени, крупни душевни състояния, които владеят любимите му герои и им придават една, в най-добрия смисъл на думата, еднолинейност, която ги води без особени колебания и отклонения към постигане на заветната им цел. Тук трябва да търсим причината за тяхната художествена монолитност.

*

Със значителен творчески актив се явява Камен Зидаров пред съда на двадесетелетието. Неговите пиеси спечелиха любовта на зрителите, оставиха трайни спомени в сърцата им, породиха много нравствени импулси.

Сега от него — зрителят-художник, многобройните почитатели на таланта му очакват да създаде нови творби за нашата социалистическа съвременност — такива силни и вълнуващи като „Царска милост“ и „Иван Шишман“: . . .